

حسبى الله

در عیب و نثر آزادی

بجواب

بقا سید علی شورش

میرزا اسمعیل وردی اصفهانی

باہتمام

محمد لطف علی خان سہیل گلشن آبادی

در مطبع سہیل کن واقع حیدرآباد دکن محلہ بچہ روں ضلع بنگلہ
دہلی

کتاب خانہ سید علی شورش
کتاب خانہ سید علی شورش
کتاب خانہ سید علی شورش

افسانه

بسم الله الرحمن الرحيم

چنین گریه این کاغذ بخند و دهری هر دو در مد که اگر چه بالفعل بنده کتابی نوشته ام
در مختلف اسباب و جهات ترقی خلق عالم و آن کتاب بقدر هفت صد صفحه یا بیشتر است مع بود
در این وقت مجبورم یعنی مجبورم ساخته اند که چیزه بنویسم خاص در آزادی خلق بر ملکی که
خواهند ترقی کنند در عالم - ازین رساله اراده بنده این است که ظاهر سازم که اگر آزادی اصل
اصل اسباب ترقی و جهات بهبودی خلق نباشد البته سبکی از آنهاست بلکه بنده را تعین است
که آزادی اصل اصل است و هیچ چیزه با آن برابری نمی کند و آن مقدم است بر هر چیزه
هر شخصی را که قلم بر میگردد و چیزه می نویسد یا دعوی میکند که میتواند چیزه نوشت و در هر
که کمال خاطر جمعی را بخود داشته باشد و خود را مورد محک و خنده و خرد دیگران نسازد و سنده طلب
سینم و در خواست ینا یم که در جواب این رساله یا نسوب باین رساله چیزه بنویسد و بنده را ^{نهانی}
ممنون و شکر از خود سازد *

بر خود مندان و اعمی و دانشوران حقیقی ملت ، که اعلا ترین طبقات خلق اند
و مرا و از آنها کسانه هستند که علوم امروزه اهل مغرب یعنی قوم نصارا را خوانده اند و با بنیائی و
بصیرت در میان آنها بوده اند و یا معاشرت کرده اند و افعال و اعمال و وضع تمدن و مدنیّت
آنها را کمال وقت دریافته اند و از آنها یک ده کس در حیدرآباد استند یک بیت کس در تمام هند
یک بیت کس در ایران و یک بیت یاسی کس هم در سایر مساک مسلمانان و روسه هم یک صد
کس میشوند پوشیده و مخفی مباد که از زمانه که کشنی نوح قرار گرفت بر غم مسلمانان بر کوه جودی

و بزعم نصارا بر کوہ ارات در ملک ارمیہ تا دو صد سیصد سال قبل ازین در سر اسر ملک جهان و تا
 امروز که سال ۱۳۰۶ هجری است سوائے مالک نصارا و شام ملک جهان هیچ مرد کاٹے کتاب
 و هیچ کتاب کاٹے کسیے نیا در و نوشت۔ اگرچہ در مختلف ازمنہ مختلف طوائف بر خاستند صاحبان
 قوت و دانش و ترقی یافتہ چنانچہ یونانیان و رومیان و چین ہندیان و ایرانیان و ہر چند
 در میان آن طوائف ہم در ہمان ازمنہ مختلفہ صاحبان دانش و حکمت وجود یافتند و لیکن بموجب
 عرض بندہ هیچ قومے در هیچ زمانے چند ان ترقی نہ کرد کہ امروز ترقی دارند نصارا و در میان
 هیچ قومی چند ان دانشور نبود و چند ان دانشوران را دانش نبود کہ امروز در میان نصارا
 است و دانشوران نصارا دارند۔ شکی نیست کہ امروز نصارا امرتی جهان اند و اگر ممکن بود
 کہ تمام حکمائے ازمنہ قدیمہ از خاک بر خیزند بایستی کہ چند سالی و دزد دستراوسن یاد آوے
 او گورنات یا مولوی سید حسین بگرا می یا بعضے از اینگونه اشخاص ہندی یا یکے از کسانیکہ
 در معلم خانہ طہرن و در پارس درس خواندہ اند تعلیم یابند و امروز ازین قبیل اقل پنج میلیان
 در میان اہل یورپ و امریکا و ہنرا ہا در میان اہل ہند موجود استند +
 چنانچہ گفتیم ہر چند کہ در ازمنہ مختلفہ قومہائے مختلفنی ترقی کردند و آثار و علامات
 بسیار عجیب و غریب از علم و دانش و ہنر ہندی و اختراعات و ابداعات آہنا در جهان باقی ماند
 و بے دانشان ممالک جهان (غیر از نصارا) تا امروز پیروی آہنا را میکنند و غالباً تمک
 آہنا ہمین است کہ نصارا ہم از آہنا اخذ کردند و طفل و بستان آہنا بودند و نصارا آتما و بندہ نیز
 انکار ہین معنی را نداریم مع ذلک سخن ما بر این است کہ ہر کاری را کہ قدام آغاز نمودند و ہر کل و
 خشتی بے قاعدہ و اصول را کہ بر ہم چیدند امروز نصارا کردہا بار بر آہنا افزودہ و کامل تر ساختہ
 باین لحاظ است کہ میگوئیم در این عرصہ در از کہ اولاد آدم در جهان نشر شدہ اند از زمان نوح
 تا امروز مردوسے کامل نیاد و کتابے کامل نیاد و نتیجہ آن نہ هیچ شخص کاٹے در ممالک
 ایشیا بودہ و نہ کتاب کاٹے و ہر چہ در میان ما بود نا کامل بود و بہت نا امروز۔ اگر ما ہر ہم

استثنا سے دراین وعوے قرار دہم میگوئیم کہ وجود پیغمبر آخر الزمان و کتا سبے کہ او آورد
کامل ہووند چونکہ انیمو اسیم تکلیف خلاف عقیدہ اہل اسلام سخن رانیم۔ ولیکن اینقدر میگوئیم کہ
ماروز سے کہ بحسب ظاهر پیغمبر آخر الزمان در دنیا بود و کسا نے کہ پیرامون او بودند بخبط مستقیم
انفال اور امید بند و اقوال اور اسے شنیدند یا وقتاً فوقتاً بخدمت او میرسیدند و چیز یا دریا
میکردند چیز سے امت او بخبط مستقیم حرکت کردند و منحرف نشدند مگر بجز ویکہ کہ مضمون کل نفس
والنفس الموت ذائقہ موت را چشیدیم از آن جاوہ مستقیم انخواف در زیدند و بنزار با طرق شواہج
در افتادند و احد سے از آنها جز نزو بجان آن پیغمبر یک حرف از عود قرآن را نغمیدند
و بر آن عمل نکردند۔ ولیکن با وجود این مانعیت و انیم کہ چندان خود را حقیر نمانیم و در این رائے
و عقیدت غلو کنیم کہ در آنچه سخن است قرآن سبے ہمتا بود۔ فرقا در این کلام کہ خدا فرمودہ است
پر پیغمبر خود مشاورت کن در امور این فقرہ را چہ تازہ نمیدانیم و ہوارہ خلق قدیم و مخصوصہ سلاطین
مشورت میکردہ اند بلکہ تازہ گیشس ہمین است کہ خدا پر پیغمبر خود فرمودہ است در امور مشاورت
کن و این دلیل قوی است در اہمیت و عظمت شان مشورت و فواید بجد و حصر آن۔
و در اینجا باید گوئیم کہ نصار اپروی این کار را کردند یا از روسے قرآن ما از روسے کتب
حکما و قدام و دیگران و اینان ترقی نمودند و مسلمانان کہ پیروی نکردند باین مذلت در افتادند
این سخن در اینجا باشد تا بوقت خود مشن با زبر سر آن آیم۔

باید دانست کہ ہچنانکہ سایر امور در ممالک ایشیا چونکہ احوالاً ممالک یورپ و امریکا
را مستقلاً میداریم) نا کامل بودہ است ہوارہ امر سلطنت و عقیدہ تمام خلق و مخصوصہ جہاں
در امر سلطنت بہمان سان نا کامل بودہ و ناقص۔ ہمہ خلق حتی بزرگان ما را عقیدہ این بودہ است
ہم است کہ ہچنانکہ پیغمبران را درجات خاصہ و حقوق خاصہ بودہ است و عقیدہ ہمین باید باشد
کہ آنچه پیغمبران کردند در حق آنها نیک او سے بودہ و ہمین کہ فرما خاصہ پیغمبر بود کہ چون نظر بر سر
نمودہ است آن زن بر شوہر شش حوام شد سلاطین را اینہمین مراتب و حقوق بودہ و ہچنانکہ

ہر یک از پیغمبران با آنکہ یکے شبان بود و دیگر سے پیشہ و کتب و گیر سے داشت بجز دیگر ^{طلعت}
 نبوت بر او پوشیدہ شد تمام اوصاف و صفات مراتب نبوت فانی گشت ہمین حال بودہ است
 در احوال سلاطین کہ اگر امر و زر نہر نے یا فلا سے بودہ اند و فردا بموجب حوادث زمان پادشاہ
 شدہ اند ظل اللہ فی الارض گشتہ اند با تمام مراتب و احوال شایستہ و بالیستہ کہ سلاطین ^{عظیم}
 را اور ضرر و سزا وارد لازم افتادہ از زمان نوح کہ قبل از آن را ما داخل جهان محسوب نمیداریم
 تا کنون ہر چہ پادشاہ و روسے کے صفحہ ارض آمدہ در میان ہر قوم سے اگر با بختہ آہنا عدتے قرار
 و رسم فرما کیعد ہر ار و در تواریخ شرح حال ہمہ ملاحظہ کنیم البتہ دو ٹکٹ آہنا ابتداء زمین بودہ اند
 یا پستی و گیر سے داشتہ اند یا از خلقت قوم سے جہانی عزت داشتہ اند بر سایر خلق یا بحسب
 دولت۔ چنانچہ بقید کفار از خود و بقید مسلمانان یا ایرانیان کیومرست پادشاہ از
 جهان بودہ اند چون ما بر ہر دو ملاحظہ کنیم مردمان و حشری جنگلے بودہ اند و معدوسے رو۔
 آہنا اگر رفتہ پادشاہ شدہ اند۔ چنگیز و تیمور و ناور و بسیار دیگر از ہمین قبیل یا غلام دیگران
 بودہ اند۔ و را بصورت اینا خصوصیت و فرقیست بر سایر مخلوق خدا داشتہ و نہ اند آہنا
 ظل اللہ نمیتواند شد۔ بعضے از جہاں میگویند دولت نہد خدا سے کس با غلط بندہ بد
 حرف میگویم کہ خدا کرور ہا کس دولت بخل و ادوہ است و سے مار اور اینوقت بختہ در آن
 مطلب نیست۔ این جہاں را گمان این است کہ بجز دیگرے فلا سے بخت نشست یا رہنے تاج
 بر سر نہاد بلکہ قلب باہمیت ازو میشود یعنی فرشتہ یا پیغمبر و دانائے جہاں میشود مگر این بلکہ
 خلاف و عقیدہ بے دانشانہ است۔ این سلاطین کہ آغاز آہنا این بود اگر چند پستی را آہنا گشتہ ^{لا}
 و اعقاب ہا ہارفتہ رفتہ بمقتضیات عالم و دولت و معاشرت بشیک عالی شان و بادش و جہاندار
 شدہ اند و بر وفق آن حالات و آن مقتضیات ہم محتبان خود مند ہم داشتہ اند و مشاورین ہم داشتہ
 اند و ہا جہاں دانش و حکما سے از قبیل ہمین اشخاص بودہ اند کہ امروز ہستند و ہا پیغمبر
 بعضے از آہنا بد دانش محض بودہ اند و بعضے دیگر ہمین علوم بر مہرہ را داشتہ اند۔ مثلاً

میرزا مهدی خان دامغانی گویم مدبر و پلٹیک دان بسیار کاسے پورہ بلکہ میگویم منشی خوبی
 بودہ و تاور کہ ہندرا گرفت تدبیر و پلٹیک دانے گرفت بلکہ شمشیر بجاقت زدو گرفت و فوراً
 بجاقت ہم رہا کرد و پادشاسے بر او بر خاندان او چند ان زمانے طول نکشید و اساس سلطنت
 مستحکمے و ر ایران نہ بناو۔

اگر خوانندگان بکرم معارف دارند بندہ میگویم کہ میرزا مهدی خان و قائم مقام و میرزا عبدالوہاب
 مستند الدولہ و ابوالفضل و دیگر علما و فضلا و حکما و شخصے کہ در سید الاخبار حکمت مینویسد و بوجہ
 دار سطر و متو بہ مؤبدان و غیر انہا ہمہ ازین قبیل بودہ اند و بچنین دیگران ہم از قبیل بعضے سخا
 کہ با چشم می بینیم و رحیدر آباد و نیز در طہران کہ اینہا لایعلم محض استند و ابد از علم سندن ^{الگاسی}
 نداشتند و علم تمدن علم دیگرے است۔ یکے از بزرگان یعنی از اراکین دولت ایران را ^{شخصے}
 بیان میکرد و صدق و کذب آنرا بندہ نمیدانم کہ وقتے از اوقات مہتر اسٹیس آواز
 میخواند و در طویلہ و این شعور میخواند کہ **۵** یا نگت وہان تو یا بوسے لادن است +
 فوراً آن بزرگ مہتر خود را طلب کرد و پرسید کہ در طویلہ من یا بوسے لادن است پس
 ازین قبیل بودہ اند حکما سے قدیم و مشاوران سلاطین سلطنت۔ این را نیز باید دانست
 کہ در قدیم الايام غالباً مشاورین و مصاحبین سلاطین حکما بودند و در ایران مؤبدان کہ آنہا در
 واقع علما سے مذہب بودہ اند و در اسلام حکیم نبود بلکہ علما سے دین بودند کہ بروز علم عربی
 و بواسطہ عالی بودن سپدان از دانش و دانشمندی و عوسے حکمت و علم تمدن و نزار ہا علم دیگر
 ہم میکردہ اند و لیکن نتیجہ مصاحبت و سادست و مشاورت اینہا ہمین بود کہ ہوارہ ممالک ^{شاہان}
 عمراً و ممالک مسلمانان خصوصاً تباہ بود و بر از ظلم و عبودیت و غارتگری و ابد اکاہی بروی
 شرع و عقل و انصاف و عدالت واقعی نیکد تا امروز کہ با چشم می بینیم مانند چار پنج ہزار سال
 پیش ازین است +

بالجملہ کتب و اقوال بسیار سے رانست باین حکما و علما میدہند کہ عمدہ نوشتہ

و گفته اند در امور جهان بینی که سبب از آنها را بنده ندیده ام و سبب بعضی از دانشمندان
 طلب اخبار اگر گفته اند و با بعضی از آیات قرآنی و احادیث و اخبار در هم کرده اند براسکے
 دستور العمل سلاطین یا نشانراوگان ماور و واقع براسکے اطفال و بستان است که فقط
 خط و عبارت آنها را بنحوانند و طریق خواندن و نوشتن ایادگیرند و الا صد هزار از این کتب بیک
 بول سیاه سخی ارزند جز آنکه عبارت آنها خوب باشد و کسے بخوابد عبارت نویسی اندکند
 این کتب بعینه مثل آن است که کسے ندانسته بخوابد پلاوسے طبع کند و برنج و روغن و شکر
 و آب و سایر مصالح آن را پاک کرده و بدل و بوسے اندازه (و شاید که بطور اتفاق که او خود
 نداند سبب از این مصالح خوب هم باشد یا با اندازه) در هم کند و بر آتش نهد و خام و پخته و دم
 نمک شیده بردارد و نام آنرا نهد پلاؤ - سبب از فحول علما بلکه قطب دایره حکمت و دانش
 ما خواهد نصیر طوسی یک چنین پلاوسے طبع فرموده و سبب دیگر ملا حسین واعظ کاشفی و این سبب
 اخیر که بسیار آسان و سلیس است در فارسی و بنده میتوانم عبارت آنرا خواند و فهمید یک جلد نزد
 بنده موجود است اگرچه در ملک هند طبع شده و غلط است ولیکن عرض بنده بعیل مے آید
 اکنون بنده اراده دارم که دانشمندی علماء و دانشمندان قدیم را که سبب و نشان جمع نموده
 و خرافات و دیگر هم از خود برآنها مخلوط و مزید نموده نوشته اند در تمدن و سیاست مدن ظاهر
 سانم یکے یکے که حکمت نویسی سید الاخبار چون در رشتا هو از قلم میرزید و پندار خود کم از
 حکمانیت +

آغاز مطلب

صاحب اخلاق محسنے می نویسد در آغاز کتاب خود که "قبل از شروع بموقف

عرض میرساند که چون آدمیان مدسے بالطبع اند یعنی ایشان را از اجتهاد و ایستادگی با یکدیگر

بهره نیست و از مزید و طبع مختلفند هر مزاج را اقتضائے و هر طبعی را مقتضائست پس در میان

ایشان قانونی باید که برآن قانون با یکدیگر معاشش کنند بطریقی که هر سبب کس جزیی نزد

وآن قانون شریعت (یا شرعی است) کہ یقیناً اوضاع ان برو سے الٰہی باشد و
 واضح آرا پیغامبر گویند و چون پیغامبر قانونی و قاعدہ بنند کہے باید کہ آن قانون
 بقدرت و شوکت خود محافظت نماید و نگذارد کہ کسی از حد و آن تجاوز کند و این کس
 پادشاہ خوانند۔ پس درجہ پادشاہی بمرتبہ نبوت است چہ نبی و اضع شریعت است و
 پادشاہ عامی و حافظ آن و از اینجا گفته اند الملک والدین تو امان و در این معنی واضح شدہ +

نقطہ

نزد خود شاہی و پیغمبری چون در زمین اند و یک گشتی

و انداخت سبحانہ تعالیٰ بعد از امر بطاعت خود و اطاعت پیغمبر خود بفرمانبرداری ملوک و
 سلاطین فرمود کہ "اطیعوا اللہ و اطیعوا الرسول و اولی الامر منکم" پس پادشاہ باید کہ متخلق
 باخلاق صاحب شریعت باشد تا حفظ حدود شرع را بشرط آن تواند کرد۔ و دیگر باید تا مل و فرما
 کہ چون حق تعالیٰ و ربّارہ و سے چنین کراتے از زانی داشتہ و بر طائفہ از بندگان خود
 حاکم ساختہ و نسبت لم زلی نام امر دنی جمعی از آفریدگان بقیضہ تصرف او باز دادہ ہر آنیہ پاد
 کہ ذات عالی خود را بصفات ستورہ و سمات پسندیدہ موسوم و موصوف کرد اند اسے
 آنچه این بزرگوار در این عنوان یا مقدمہ بیان فرمودہ بطور سہری پسند
 میکنیم و میگویم بسیار خوب است و لیکن چندین ایراد در این عبارت و فقرہ میرود کہ بعضی
 از آنها را ما در جا ہائے دیگر بیان سے کنیم و در ہمان مقامات بر آنها ایراد میکنیم و فقط یک
 دو یا سہ از آنها گفتا مینمایم۔ (۱) دانستیم کہ پادشاہ سے بمرتبہ نبوت و پادشاہ بمرتبہ نبی
 است و بموجب قرآن الٰہی ما باید اولی الامر خود را اطاعت کنیم۔ و سے ما سے پریم کہ چگونہ
 پادشاہ بمرتبہ نبوت میرسد و اگر آن شرطیکہ لازمہ وجود او افتادہ است کہ اورا بمرتبہ نبوت
 رساند و وجود او نباشد تکلیف خلق و رعیت او چیست این مطلب را این بزرگوار بیان
 نکرده (۲) چنین معلوم میشود کہ این امر خاصہ اہل اسلام است زیرا کہ پیغمبر سے و شرعی

دارند و پادشاه را لازم است که قانون شریعت را حفظ کند پس ما سے پریم کہ در صورتی
 کہ باقی بقائے زمان و گردش دوران کسی بر اسلامیان پادشاه شود کہ کافر و بت پرست
 باشد او چہ باید بکند و خلقے کہ در تحت او ہستند تکلیف آنها چیست (۳۳) این بزرگوار
 میگوید کہ پادشاه را رعایت چہل صفت لازم است ما میجوایم اکنون ملاحظہ کنیم کہ این چہل
 صفت در وجود کدام یک از سلاطین سلف و خلف ما بودہ و تیرہ بداییم کہ این صفات واقعا
 لازم است پادشاه را باندہ +

اَوَّل

... بر ہر فرد ہند سے معلوم ہستہ ما بدون تمہید و مقدمہ میگوئیم
 کہ آنچه را ما اخلاق و خصائل شخصیتہ نجواییم ہیچو چہ در غلے ندارد بلکہ انی و قانون سلطنت مثلا
 عبادت - اخلاص - دعا - شکر - صبر - رضا - توکل - حیا - عفت - ادب - علم
 و امثال این خصال و صفات ابداً در غلے بقانون تمدن ندارد و اگر پادشاه را ہیچک از این
 صفات نباشد نباشد - خواہ پادشاه عابد باشد و غیر عابد در مکرانی تفاوت نمی کند
 بلکہ پادشاه باید عادل باشد و پادشاه را تکلیف فقط این است کہ پیروی و محافظت شریعت
 را بکند و خلق را بمان چشم داشت باید باشد نہ اینکه پادشاه باید اول خودش شراب بخوارند
 تا بتواند منع شراب بخاری را بکند - این بکلے خلاف عقل است زیرا کہ مقتضیات عالم
 بسیار است و اساس سلطنت باید محض بر این باشد کہ ملک را نظام دہد نہ اینکه خلق را
 دیندار سازد - ہیچ لزومی ندارد کہ اگر پادشاه شراب را حرام میداند تمام رعایا سے
 او ہم شراب را حرام بدانند یا برعکس این - و این را ہم باید دانست کہ اگر چہ انیم و خود نوش
 ہند اکثر است چہ نوش شراب و ما از خود میگوئیم کہ مراد از پیروی کردن پادشاه شرع را این
 است کہ در اموریکہ پاسے حقوق خلق و عدالت و تنظیم و نسق ملک در میان است ما ہر جا
 کہ وظیف شرعہ دارد و پادشاه باید پیروی شرعہ را بکند یعنی تکلیف اوست و عبادت و دعا
 و اخلاص و اینها شرعہ مکرانی نیست - پس ازین ابواب یک چند باب نسبت بہن

دارند و حالاً کیے کیے را ملاحظہ نموده چیرے برآنها مینویسیم و عیوب آنها را اظہر میکنیم کہ کسانی
کہ خود نوشته اند ندانستہ اند چه از شتہ اند و آنچه نوشته اند خلاف شرع بود *

(و مشاورت)

اینک امی آیم بر سر مشاورت کہ خدا فرمودہ است بہ پیغمبر خود مشاورت کن ^{صحاب} با
خود و ہر کارے کہ واقع شود در این کلمات را ہر نویسنده در میان مانوشتہ و شخصے کہ در
سید الاخبار حکمت میندیشد نوشتہ ولی نفہیدہ است کہ معنی واقعی مشورت چیست و اگر
ما ازین بزرگواران عالی شان سوال کنیم کہ تعریف مشورت را نسائند مانند خود در گل خود ہند
اگر چه صاحب اخلاق محسنی در روح و تناسے مشورت بسیار نوشتہ کہ " ذہن شخصے واحد
با طرف و جوانب تمام احاطہ نمی تواند کرد چونچہ با مشند و ذہن ہا بر کنارند ہر یک را چیرے
نجاظر سد و رائے کہ جواب باشد بر ہمہ ظاہر گردد " و نیز " رایان خیر من الواحدی " و
امثال اینہا گراںچہ منظور نظر ماست ندانستہ و بیان نکرده و بدتر از ہمہ حکایاتی را کہ تمثال و
برائے سر مشق سلاطین ذکر کرده است ابداً ارتباطی بہ بیان و تعریف مشاورت نداند
(حکایت اول) بطور اختصار این است کہ دو پادشاہ را با ہم اتفاق جنگ افتاد
رومی و مصری و شخصے در لشکر رومی بود کہ ہر چه را دیدی و شنیدی بپادشاہ مصر رسانید
عاقبت پادشاہ روم اورانزد خود نگاہداشت و روسائے لشکر خود را طلب کردہ در حضور
آن مرد گفت فردا بکوشید کہ فتح شمارا خواهد بود چه ہر ان سپاہ مصرے عہد کردہ اند
با من کہ چون دو لشکر در میدان صف کشیدند پادشاہ خود را گرفتہ نزد من آرند۔ مرد شنید
بیرون شد و این خبر را پادشاہ مصر رسانید و آن بجایہ منہزم گشت (حکایت دوم)
و ثمن عظیمی از خراسان آمد و پادشاہ ہیاطلہ لشکر عظیمی ترتیب دادہ روسے بدفع او
آورد۔ ارکان دولت ملک ملاحظہ عاقبت خود کردہ طریق پیش بینی پیش گرفتہ

نامہ یا دشمن نوشتند و افلاصم اخصاص ظاہر کردند و ہمہ کاتبہ ایشان در خریطہ کردہ مہر
بر آن نہاد و قضا را بوقت مصاف ملک ہیاطلہ غالب آمد و دشمن نہریت یافت
و اموال بدست ملک افتاد کہ از آنجملہ کیے این خریطہ بود کہ ارکان دولت و لشکر دشمن او
نوشته بودند۔ ابداً اظہار سے از آن نکر و ہمہ را طلبیدہ در حضور ہمہ آن خریطہ را در آتش
سوخت چون ارکان دولت آن لطف و کرمت بدیدند ہمہ رو بقرار خود بار آورند و
دوم۔ خود مندان باید تمقن فرمایند کہ در این دو حکایت چہ ارتبا
بود مشورت +

سوم۔ در صورتی کہ این را تدبیر فرما کنیم ما البتہ تدبیر سے بود
برائے آن زمان و لیکن در این زمان اینگو و تدابیر بکار سننے آید و تدابیر دیگر لازم است
در امور ملکرانی و خصوصاً در فقرہ و قوم۔ ہر کہ با دشمن ملک خود در ساز و باید خود را در
سرفراستحان در آورده گناہ اور اثابت کنند و بکلود برزند و لیکن احتمال دارد کہ محققان
تدبیرترین را پسند نمایند +

(حکایت سوم) یکے از علما و ختر سے داشت و جملہ معارف
شہر و رصد و خواستگاری او بودند و آن عالم متحیر بود کہ اور ابدام وہد۔ در ہمسایگی
او گبر سے بود عالم اور اطلبیدہ گفت مراد ختری است و خلقے اور اخطبہ میکتا میں نمیدیم
کہ اور ابدام وہم تو در این چہ صواب می بینی۔ گبر گفت من از اسلام بیگانہ ام عالم گفت اگر
از اسلام بیگانہ امر و سے ایمنی و در حدیث آمدہ کہ المستشار المؤمن۔ الغرض گبر گفت اگر
بدین خود میردی دین اختیار کن و اگر بسنت اسلاف ما عمل میکنی نسب اعتبار نہای و اگر
بیر عادت اہل زمان میردی مال و جاہ طلب کن۔ عالم را این سخن عظیم خوش آمد و اور اعلیٰ
بود مبارک نام بغایت عالم دستہ دین گفت بچکس را از آن دیندار تر نھے ہمیں و ختر را بدو
چہارم۔ الحق این خوب شور سے بود کہ این عالم کرد و اکنون

ما بر سر این بحث نمی کنیم اگر چه میدان بحث و ایراد و وسیع و فصیح است ولیکن این باب را
 که ما ابتدا بشود و کردیم آنچه غرض ما از این نوشتن تمام این اوراق بود در مقابل خصم خود از آن
 معلوم نشد۔ اگر چه باز یک حدیثی ذکر است که چیزی تمسک است مگر صاحب این کتاب
 خود نفهمیده است آن حدیث را و چیزی بر آن تفسیر نه نوشته۔ ما بنحو استیم حکایات را
 از قبیل مشاورت نوشیروان و حکما و بوزجهر که در گلستان سعدی است و بنیمیم که اهل مشورت
 چگونگی شخاصی باید باشند و چگونه باید با آنها مشاورت کرد و آنها چگونه آرا سے خود را ظاهر فرمایند
 کرد که خلاف راستی سلطان نباشد و بخون خویش دست نشویند و نیز خلاف آن شرایع است و حکما
 نباشند که در آداب خدام سلطین و رباب دیگرے نوشته است خود انبیر دیا از قول حکما و علما یا از راه
 خود۔ غرض از آزادی بود و امکان ندارد که هر مومنی در مشاورت خلاف نشود تا آنکه مشاوران
 آزاد نباشند و اگر هر مومنی بر خلاف آزادی و از روی خوف و بیم جان یا با امید حرکت کنند
 بکلی فعل آنها لغو است۔ اگر مشاورین پیغمبر هم خائف بودند یا امیدمان داشتند ابد انسان
 نبودند و فعل آنها هم فعل جهلا بود و بیکار محض۔ ولیکن چون این سخن را ما میگوئیم فوراً فرمودند
 میدانند که غرض ما بصیحت و غرض ما بطور اختصار در این مقام این است که ترقی هر قوم سے بسته بازاد
 است و بر خلاف تنزل هر قوم سے بسته بعبودیت و کردار فائده در آزادی و کردار نقص و زبان
 در عبودیت است۔ رفته رفته هر چه پیشتر میرودیم در این اوراق مطلب اظہار سے شود و تمسک
 کردار در کار استند بلاخطه ما خواهند رسید۔

(در عدالت)

این عدالت که همواره در ممالک ایشیا جہان را از نام و آوازہ خود پر داشته نسبت بہ
 پادشاهی و سر حاکمے دانند و کردار با بر و همه بطور انحراف و مجال آنکہ مانند غنمها و گمیا بودہ است
 ابتدا سے ہر باب سے در این باب این آیه بودہ است کہ " اِنَّ اللہَ یامرُ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَانِ "

مناجیدین کاشفی شرحی بسیار طویل در تجبید و تعریف و تمجید این صفت نوشته و چندین حکایت
ابتدا در تعریف آن نوشته که ما در سر نخورد و خوانندگان نمیدانیم در نقل آنها در این اوراق
و لیکن بعضی از حکایات که مثلاً او بر طبق این صفت نوشته می نویسیم -

(حکایت اول)

زنده رود شکار میکرد سلطان ملک شاه را غلامی که صاحب خاص بود بدست در آمد و
کارهای را در چو ایدیه و گوشت از ابواب ساخته بخورد - آن کاوا از آن عجزه بود که معیشت او
با چهار تیم از شیر او حاصل میشد چون از آن واقعه خبر دار شد از خود بخیر گشت و آمد بر سر
که گذر سلطان بر آن بود منتظر گشت - بالجملة پادشاه رسید وزن نزد او آمد و زبان کشود که
پسر لیب از سلان کرد او من بر سر گل زنده رود ندیده بعزمت و جلال احدیت که بر سر گل
تا انعام خود از تو تمام دست نخواست از او من تو کو تا نکتم - بعد از این همه گفتگو پادشاه
از سر لیب اطراف خائف شده زن را نزد خود طلب داشت و همان غلام ابتدا از زبان بر سر او زود
شاه گفت داد تو از کجاست گفت از همین غلام که تا زبان بر سر من زد پس از دریافت حال او
پادشاه هفتاد کاوا از حلال تر و جبهه بد و او وزن از پسر کار خوردنت +

پنجم - این چیز را که خود مندان مار و سله در واقع بے

دانشان
ماح عدالت دانسته و در کتابها نوشته اند و هنوز می نویسند خود مندان جهان امر
حاکمت میدانند نه عدالت و فعل لغوی مردان صحرا نشین میدانند - اکنون خود مندان
ما ملتفت به بود گیاهای این حکایت و عمل آن پادشاه و نکته چینی میشوند +

(۱) کارهای که بر سگ سرشق در کتب نوشته اند نسبت بشخصه

داود اعم از آنکه واقفانیک بوده یا همین سان بهیوده فقط یک مره و در یک مقام بوده و
جلا اهدا منتف این چیز باقیقتند و جلا در واقع در این مقام در نظر ما کسانند که این چیز
باید در کتب می نویسند - بهر حال اعم از آنیکه این عدالت بر وفق شرع باشد یا بر وفق عرف

مقام وثبات و استمرار داشته باشد در هر ساعت و هر آن تا بلکہ ملک است و عکس متع

۴۰۰

(۲) عرض از دوام و استمرار این است که اگر کسی که مافرض کنیم یک فرنگ در

روز و عرض باشد و پنجره یکس خلقت داشته باشد و در هر شب از روزی پنج قسم از ظلم شود

سبیل ظلم فوق یا زیاد تر یا کمتر پس در بلکہ که در هر فرنگ در طول و عرض باشد و یک

خلقت داشته باشد چند ظلم خواهد شد - در این صورت هر چند ظلم شود در چنین بلکہ از

بلکہ بلوس پادشاه است تا عین و فائش روز و شب باید داد و مظلوم از ظلم گرفته نشود

چون پادشاه در میان ما و دولت مانده است که اولاً بداد مظلومان یک روز

باید عظمت خود رسیده باشد یعنی در صورتی که خود و اولادش ظلم نکرده باشند ۴

(۳) چون پادشاهان با بصفت عدالت متصف میشوند و داد مظلومان

را میدادند مظلومان بایستی بر سر راه آنها بایستند و خدا او پیغمبر و قیامت را شفیع آرند و

اولی هم تازیانه بخورند از همان ظالم و در حضور آن پادشاه داد و دیده تا داد آنها را بدینند

(۴) البته اگر داد و اون خاصه سلاطین بود همه مظلومان بایستی از اوصاف

ملک طے منازل نموده و مخارج و زحمات و آفات بے غایات را متحمل شده بدرگاه پادشاه

رفتند و سالها بمانند تا روزی پادشاه از حرم سرسے خود بجزم شکار شود و آنها بیایند

بر سر راه او ایستاده و او خواهدی کند یکے داد خواهد که کا و اورا طالعے کشته یکے داد خواهد

که بر اورا طالعے برده یکے داد خواهد که کلیم اورا طالعے و زویدہ یکے داد خواهد که زن اورا

طالعے تباہ ساخته یکے داد خواهد که دختر اورا طالعے آلوده دامن نموده و امثال ذلک

در این صورت بایستی یا تشویش و غصه راضی شوند یا جگر بند پیش تراغ نهند یعنی با آن ظلم را

ببخشند و بجز او قیامت حواله نمایند یا انکه آنگاه آفات متحمل شوند ۵

(۵) - اعم از آنکه عدالت بر وفق شرع باشد یا عرف باید از براسے

ہر گناہ سے یک حد سے باشد وہمہ خلق در آن کیسان باشند پس در انصورت و وضع عدالت باید در ہر چہین مقدمہ عقوبت این باشد کہ ظالم را سزا دہند و مہتاد و بعض یک کاو بدہند بمظلوم و اگر سر موئے جز این باشد و شود باز خلاف عدالت و اسقے خواہد بود (۶) - ولکن انمیدانیم کہ خود مندان ماجہ خواہند گفت در این مسئلہ

کہ آیا آن عمن را پادشاہ باید بدہد یا مجرم و در صورتی کہ پادشاہ باید بدہد پادشاہ ہمہ گاؤ گوسفند و خروبر و یا بورا از کجاست آرد کہ بعض ہر یک ہفتاد بدہد - البتہ باید پادشاہ خود شام کاو و گوسفند بخشی از رعایا سے خود را انظلم بگیرد و بعض ظلم دیگران بمظلومان بدہد تاکہ عدالت کردہ باشد - اگر بایستہ زربد بخورد کہ از وجہ و مہر ملال باشد بیشک فرو بود کہ زربخشے از رعایا سے خود انظلم بگیرد و کاو و گوسفند خریدہ در صحرا ہا رہا کند برائے مظلومان *

(۷) مختصر اگر خود مندان تاکہ این چیز ہا را عدالت بیارند معذرت سے آزند و جواب این مسائل و تجاہل احقانہ بجا آزند ما میگویم این است و جو این نیست کہ این ہا عدالت بلکہ اعمال مردمان صحرا شین ناوان بود و بس *

(حکایت دوم) - عمر ولایت یکی را سخن صاحب عرضی مجوس ساخت مادر انکس عرضداشتہ تراشتہ بر سر راہ عمر و الیتا چون عمر بر رسید پیرن تجمل کا نڈرا باز میکرد کہ بدست عمر و بدہم کب عمر و تنو بود در رسید عمر و متغیر شد و بفرمود تا آن ضعیفہ را دور کرد و از انجا گذشت - باز مجوزہ بر سر راہ آمد و بالیتا و تا عمر و باز کشت دیکر بار پیش آمد و تنظلم نمود عمر و بر رسید این کیفیت گفت ما اور فلان مجوس بہت عمر و متغیر بود و سے بگردانید و تلفت نشد - زن گفت اے ملک حکم تو در بارہ پسر بے گناہ من چیست گفت آنکہ اورا صد چوب بزند و رویش را سیاہ کنند و گر و شہر گردانند و ندا کنند کہ ہر کہ در حضرت سلطان عاصی شود شہرے

و سے این است۔ العوض، مختصر زن گفت اگر حکم تو این باشد پس حکم خدا کجا باشد از این
این سخن رزہ بر عمر و افتاد و بیوشش شد و چون با خود آمد بفرمود تا محبوس را از زندان
بیرون آوردند و خلعت خاص بدو پوشانیدہ بر مرکب خاصہ سوار کردند و گفت اورا در شہر
و بازار گردانید و مناوسے کنیہ کہ ہر حکم کہ خدا کند عمر ولایت کہ باشد کہ خلاف آن در خاطر گذرانند

ششم۔ خودمندان امروز کہ جہان را بخوبی دیدہ اند میدانند

کہ چہ عرفا تھے در فعل یعنی مملکت این پادشاہ بودہ و تا بچہ اندازہ نویسنده این حکایات
تاوان بخت بودہ و چہین کسانے کہ امروز سپرو این اشخاص و نویسندگان اند +

(۱) خطائے اول این پادشاہ اینکہ سخن صاحبِ عرض بیگناہی

را حبس نمود +

(۲) خطائے ثانی او اینکہ از داوخواہ روگردانید و متغیر شد +

(۳) حماقت ثالث او اینکہ ارادہ داشت بیگناہی را کہ سخن صاحب

عرض حبس کردہ بود و بد چوب زند و حکم کند و سیاہ کردہ در کوفہ و بازار بگردانند
و علاوہ برین ندانند کہ سزائے کسے کہ در حضرت سلطان عامی است این بہت +

(۴) حماقت رابع او اینکہ حکم کرد از حبس بیرون گردان آن بیگناہ را

و خلعت پوشیدند و در شہر گردانیدند و ندانند کہ پادشاہ بموجب حکم خدا عمل نمود
و حال آنکہ از اول تا باخبر بر خلاف حکم خدا کردہ بود۔ خلاصہ کسانے کہ امروز وضع حدایت

واقعی را میدانند ہیو و گہائے این اعمال را سے فهمند و نیز عرض بندہ را۔ بر این معد
تہنہا باید خندید بلکہ کار ویکر ہم باید کرد +

(حکایت سوم) سلطان محمود بابرکان دولت خود گفت کہ

اہل ترین مردمان را پیدا کنیہندگان در گاہ حکما و نما و زیرکان و خوش طبعان را
باطراف و اکناف مملکت فرستادند و ایشان متوجہ شدہ باستعلام این چہین کسے

مشغول بودند و در استکشاف احوال جهال و احمقان مبالغه سے نمودند با خود شخصیت
 دیدند که بر شاخ درختی برآمده و نیز بر این شاخ میزند تا کسینتہ کرود و معلوم بود که اگر آن
 کبکله هر آینه آنکس از سر شاخ بلند بر زمین افتد و اگر فرضاً ہزار جان داشتہ باشد یکے را
 سلامت نبرد ہمہ اتفاق کردند کہ این کس ابلہ ترین خلق عالم است و اورا گرفتہ نزد سلطان
 بردند و صورت حال بموقف عرض رسانیدند سلطان فرمود کہ از و ابلہ تری است گفتند
 سلطان بیان فرماید گفت حاکم ظالم کہ بچور و تعدی سے رعیت خود را بر اندازد و خود را
 بدین واسطہ منکوب و پریشان حال سازد

ہفتم - ما (یعنی بندہ دہری) باواز بلند سیکویم کہ این حکما و
 ندما و نبرکان ہمہ ابلہ بودند و یکے را عقل کفایت نبود کہ ہمان ابتدا بگوید سلطان محمود
 کہ ابلہ ترین خلق تو ہستی کہ لکھا خلق خدا رکشتی و ظلم نمودی - و از ہمہ ابلہ ترین کس بود
 کہ این حکایت را در کتاب خود درج کردہ - اگرچہ ابتدا نوشتہ کہ ارباب حکمت در این
 باب مثلی پرداختہ اند دہلی ظاہر آنرا حکایتی ساخته اند - اگر چنین باشد و افہانہ است
 عیبے ندارد و ولے اگر چنین چیزے را نسبت بسطان محمود یاد گیرے بدہند این
 قباحت باو حاققت ہا در آن ہست +

ہشتم - ما اکنون مختصرے در این باب سے نویسیم و امیدوار
 از خود مند اینیم کہ انصاف دہند کہ حق است یا ناحق - اگرچہ در حیدرآباد دولت
 خلق ہنوز تمیز نئے آرند کہ قانون نیک و بد چیست و لیکن بیشک عقلا سے آنها پیش و کم
 میداند کہ معنی واقعی عدالت این است - و ہر چند کہ مارا بالفعل سخن بر این نیست
 کہ ہنوز روزگاران باید کہ قانون عدالت واقعی در این ملک جاری شود و محتمل کہ
 اسکان پذیر نباشد زیرا کہ در این ریاست اصول نیست و مراد از اصول این است
 کہ حکومت باید با قوسے باشد کہ بطور واقع از طرف قوم و کلا سے چندے در محالین

یا انکہ چہیے بآن صورت باشد کہ اقلًا چہل یا پنجاہ کس از رؤس او را ہا بشینند و بطور آزاد
و بے نرضانہ در کلمے و جوئے امور گفتگو کنند و ہر چند کہ در عدالت این ملک خلافہامی
بسیارے پیشو و ہنوز تکمیل نیافتہ و اکثرے از خلق شاکی ہستند مگر آنکسے کہ اساس آنرا
ورست و غنیت خالص نہادہ و بر وضع عدالت و قوانین آن ایرادی نمی رود بلکہ بر عمال
آن ایراد می رود و بنا بر این ہمہ نیک میدانند و بر وفق عقل سلیم محکمہ عدالتی عالیہ در
پاسے تخت ہست و در ہر صوبہ و ضلع و قریہ نیز محکمہ ہست و روزمرہ با امور خلق و نیکان
خدا رسیدگی میشود و احد سے از رعایا سے این ریاست نیست کہ دسترس محکمہ عدالت
ندارود کا و ہر کراکسے کجشد و یک ساعت مقدمتہ او در عدالت داخل و سجا کم عدل میرسد
و حال انکہ پادشاہ ملک در مکان خود آرام نشستہ و بخیل کہ بدگیر فرافض منہی خود مشغول یا مشغول
نیست۔ و لے عرض ما بالفعل و در انجام عدالت ہست نہ چیز دیگر۔ و لیکن در ماسکے
کہ قانون عدالت واقعی در آنجا جاری ہست و اجیزے از دور و نزدیک شنیدہ و مید
(۱) پادشاہ را ابدًا قدرت و اختیار آن نیست کہ بسخن با غرضے کسے رہیں کند۔
(۲) ہر کرا اقتدار و اختیار جس کرون باشد قدرت ندارد کہ یک ساعت مجوزے
را جس کند تا انکہ جوم او ثابت نشود و وقتوسے تراسے او در محکمہ قضا و زبان و قلم عالم قضا
نرود۔

(۳) پادشاہ یا دیگرے را ابدًا اختیار و قدرت آن نیست کہ مجوزے را سزا بدہنرانی
کہ در شرع یا در عرف آن سزا ہر اسے آن جوم مقرر شدہ باشد۔ و اگر بظلاف این چیزے
مذکورہ شدنغان تمام رعایا سے حکومت بر فلک می رود و اول زبان و قلم و بعد از ان لٹھ
رفع میکنند آن ظلاف را و در واقع پادشاہ یا ہر کہ حاکم مکرانی بقبضہ او باشد بظاہر مجاہدہ
خدا نیست بلکہ جو ابدہ خلق ملک ہست۔

این بسا و تفسیر ذکر شد در اینجا *

(در تربیت خدع و شرم)

در این باب بطور اتفاق چیزی را سنی بسیار خوب مفید هم درج است که اگر برین عمل
کنند بے نهایت ملک و خلق ملک ترقی میکند و گماست ملت با پیروی آنها را کرده اند و
آن طرف چیزی را سنی قبیح بسیار مفرقه هم درج است که تا بوده ملت با پیروی آنها را کرده اند و ما بطور
اختصار چیزی در هر یک بنویسیم۔ دو حکما گفته اند که سلاطین را از ارکان دولت و اعیان
حضرت و سایر ملازمان کزیر نیست از برائے آنکه هر کس که بعضی از ممالک عرصه جهان در
قبضه تسخیر و بے باشد و جمعی از آدمیان در قید تصرف او باشند و او را ضرورت است که نظر
در قربیات و کلیات مملکت خود بر قانون احتیاط بکند و از روسے یقین بخورد امور رعایا و
زیردستان برسد و حال هر ایک از اعیان و اوساط مملکت خود را ملاحظه بداند و در تحقیق این
امور و کوشش و دو چشم کفایت نیست پس باید که جمعی مردم دانا و هوشمند نیک سرشت و مطیع
بلند همت ملازم روسے باشند تا او مالک کوشها و چشمها سے همه باشد۔ که هیچ چیز ملک را زیان کار
تر ازین نیست که اخبار اطراف ولایت و صورت حال رعیت از سلطان منقطع کرد و

نهم۔ بیشک چنین است و چنین باید باشد ولیکن این چیز گماست در میان
مردم مشرق زمین وجود داشته و آنچه این شخص خاص خود کرده اند همه از پادشاه پوشیده بود
و هر چه دیگران کرده یا نکرده اند یک بیک را پادشاه رسانیده اند آن هم محض از روسے
جانت و ناست و اغراض خود۔ بیشک آنچه من میدانم از ملک خود که محیط است قطره از آن
گماست به سمع مبارک شاهنشاه جیاه ملک مانزیده۔ بین است که امروز مردم فرنگ اخبار و
روزنامه است را جاری کرده اند و آزادی اخبار با داده اند و از سر اسر ملک خود آگاه اند۔
در ممالک ایشیا اولاً اخبار نیست و ثانی اینکه اخبار آزاد نیست و ثالث اینکه کسی را چندان
شوق بملاحظه آن نیست و غلات شان سلاطین است که بر اخبار نظر کنند۔ از این قبل چیزی

بسیار نوشته است در این باب و سے چونکہ

خواجہ در بند نقش دیوار است

خانہ از پاسے پست دیوار است

اصول و مملکت نیست کو یا کم سیج و ما ارادہ و اریح چیز با سے راجح کنیم کہ غرض ما اصل اصیل و
بیان واقعی اساس مکرانی از آنها هستند کہ در ممالک ما با وجود ندارند

اصولے کہ بزیرکان مقرر و اوہ اند برائے مکرانی اینها هستند

در آداب جمعی کہ بدولت سلاطین تقرب جستہ اند و سزاوار کشتہ اند کہ چنین باشند

چہا طرف بر خود لازم داند اول رعایت جانب حق و دوم رعایت جانب پادشاہ

سوم رعایت جانب خود چہا روم رعایت جانب رعیت اما در رعایت جانب

حق پنج شرط است (۱) آنکہ شکر نعمت الہی و فضل ما تنہا ہی اورا بجا آرد (۲) تمام

طاعت فرو نگذارد (۳) رضائے خدا سے رابر رضائے پادشاہ تقدیم کند کہ چون حق

بجائز تعالیٰ از بندہ خشنود و پادشاہ خشم و بیکران اور از زبان ندارد (۴) آنکہ از خدا سے پیش

فرسد کہ از پادشاہ (۵) آنکہ بخدا سے امیدوار تر باشد کہ پادشاہ

دوم۔ در این فقرہ ما فقط میگوئیم کہ سنجو ابد عبادت کند و سنجو ابد فسق کند

باید کہ در آن چیزے کہ صلاح ملک و رعیت است از خدا تبرسد و بموجب حکم قلب خود عمل

کند ہر چہ شیو و نشود۔ و سے ما سوال میکنیم کہ در صورتے کہ چنین نباشند این اشخاص علاج

آن چیست علاج آنرا فکر فرمودہ اند و بسیار کم کسے انہما یافت میشود

اما رعایت جانب پادشاہ را بیت و پنج شرط است (۱) تدلل و تفرع

و اظہار بجز و مذمتکاری چہ لو کہ را ہمتہا سے عظیم و مالہا سے بزرگ است کہ بآن متفرد

انداز غیر خویش و آن بدان سبب است کہ منظر سلطنت الہی واقع شدہ اند و از خجست

لقب بطل اند بر ایشان اطلاق میکنند پس بآن معنی کہ این صورت در ایشان مختص

است از همه خلق استخدام و تعبد خواهند و خود را سرانوار آن شناختند و در هر چه کنند طریقی
استقلال و تقدیر عایت نمایند و هر چند اساس سلطنت بیشتر باشد بطور این صفت زیادت بود و
بر این تقدیر استغنائے ایشان طالب آن است که مردم محتاجے و سکنت خود را برایشان
عرض کنند اے آخر *

یازدهم - این همان مطلب است که تمام گفتگوے ما بر سر آن است و همان
مطلب است که خرابی و تباہی ہر ملک بے اصول و ہر قوم بے قانونیے تا امروز از ان بود
و تاقیامت از آن است و همان مطلب است کہ در میان ہر قومے وجود داشته باشد آن
قوم تاقیامت ترقی نمیکند و خسر دنیا و الاخرہ اند۔ این همان مطلب است کہ مثال آن
این است کہ شخصی بزک بر بچارہ خشم کیر و دو جا کران او بیدارند و حماقت خود دانند کہ مولا
آن ہا بقتل آنمرد راضی است و خدشے بنظر نشان رسد بمولا سے خود بیرون رفتہ سر آنمرد
را از تن جدا کنند۔ یعنی چون بزک کان و دانشندان ملت ما بنا دانی این سان فتوے
دہند سلاطین با تصور کنند کہ محبوب و خلق استند و بر جان و مال و اہل و عیال خلق مالک اند
بلکہ اگر حرمت و ادب از پا ریشال از روسے حرمت و ادب محض از رگہ ز تہذیب باشد
بسیار خوب است نہ از خوف جان۔ مگر نہ سلاطین عظیم الشان جہان را کہ امروز اے بنیم مثل
امپراطور جرمنی و امپراطور استریا و امپراطور روس و امپراطور اٹلی و پریذینت ہائی
فرانس و یونیند استبلن امریکا وغیرہ رعایا سے آنها کمال احترام را بر آنها میگذارند و بنام
آنها تعظیم و تکریم میکنند و در ہر محلے کہ برپا شود در ممالک محروسہ آنها و از اقلا پنج و وہ کس ہمہ
بیاغاسکتہ جام سلامتی آنها را در میکشند و بسیار کار ہا سے دیگر از این قبیل میکشند و مع ذلک
احد سے را از اینها چتم تعبد و بندگی از بیچ مذتکار سے یا از بیچ ریتھے نیست و تمام خلق در
آنها آزاد اند۔ پس چو ابا بد سلاطین ملت اسلام یا مطلق اہل الشیاء اینگونه تعبدات و بندگی
را از خلق توقع داشته باشند *

” (۲) - تحمل محنت و شقت و ایانت کشیدن و بر کاره صبر کردن چه خدمت ملوک
بنی بر زحمت باشد +

دوازدهم - این بدی است که هر که مزد میگیرد باید محنت کند خواه چاکر پادشاه
باشد خواه مزدور پس این خصوصیت ندارد و چاکران پادشاه +

” (۳) هر چه اندیشد و کند و گوید باید که در آن مصلحت پادشاه را ملاحظه نماید هم
از جهت دنیا و هم از جانب اخوت و طرف اخوت را مقدم دارد +

سیزدهم - این فقرة را که ما نامستیم غرض نویسنده چیست هر چه باشد نیک
است و از جمله تمذیب اخلاق است - لے اینقدر میگویم که اگر چیزی باشد که تشکر

است میان پادشاه و رعیت بایک باید طرف رعیت را بیش ملاحظه کند از طرف پادشاه +
” (۴) بطریق بلائیت و مطلق ظلم را در نظر او نگویید سازد و عدل را تعریف

و توصیف در دل او شیرین گرداند + (در دل شیرین کردن عبارت بسیار بجزه است)
چهاردهم - ما سوال میکنیم که در صورتی که طبیعت پادشاه در شمت باشد

و جهل در حیثیت او است و ظلم در نظر او گویند تا بد هر قدر که بلائیت و مطلق
ظاهر سازند کوقت چه چاره باید کرد و تکلیف چیست حقیقت این خرافات را جوابی

نیست جز اصول ملک و عدلی که بموجب اصول و قانون براس هر چیزی معین کنند
یعنی قوم و جمعی از و کلاسه قوم - در این مقام بچاره نویسنده یک حکایتی هم ذکر کرد

که با نقل میکنیم آن هم خرافت است +
” (۵) - پادشاه را بر خیر دارد و چنان کند که خیر او به همه کس برسد اسلے آخر

پانزدهم - این هم یکی از جمله تمذیب الاخلاق است و بسیار خوب است
ولیکن پادشاه نمیتواند زیاده از مقدار معینی خیر کند و آنرا هم از آن مبلغی که خاص است

براسه مخارج خودش و آن مبلغ را بر وفق اصول مقرر کرده باشند +

” (۶) - تارکے دثوقے تہم نداشتہ باشد و بارہ اصناف اور انیاز مووہ ^{باشد}

اور پیش پادشاہ تعریف کند“

شازدہم - این ہم داخل تہذیب الاخلاق است و خوب صفت است

و خصوصیتے پادشاہ ہم ندارد و بلکہ در نزد احد سے نباید تعریف بجا از کسی و بجا نہ نمودن *

” (۷) - ہر صید و اندک پادشاہ را بدن میل است از اسب و توکر و امتعه و ضیاع

و مستغلات و غیر آن (و ما میگوئیم زن و دختر و پسر) جنتہ خود نگاه ندارد و بلکہ بطریق استغناء
چنان کند کہ نظر قبول رساند“

مقدوم - مسلم است کہ ہر کہ ہر صید دارد کہ مطبوع و پسندیدہ سلطان باشد

اولاً باید بسیار ممتاز باشد و ثانی اینکه ملاحظہ منفی آنرا بخیل میکند و رغبت بگرفتن آن دارد

و بہر دو صورت بانگہ تا امروز رسم است در میان تمام طوائف مشرقیہ ایچکس رضی نمیشود

مال خود را و آن ہم مالے کہ خوب و ممتاز باشد بدیکر سے بدید و مخفی اگر ملاحظہ منفی آن کردہ

شود واجباً پادشاہ راجع آن نیست کہ مال کسی را بگیرد بہر حال ایچکس مال خود را از دل

و کمال رضا و رغبت کسی نمیدہد خواہ آنکہ بدانہ فراموشی را منیر مستند کہ برود و آن اسب را از طولی

فلان زن فلان کشیدہ بیارود و در صورت مذاون حکم شود کہ طرابلس بندازد۔ بلے در صورت

آن شخص کمال آزادی و میل و رغبت خود مال خود را پادشاہ خود بدہد با کسی ندارد *

” (۸) - چون پادشاہ باو سے سخن گوید بدل و جان و عقل و ہوش و چشم و گوش

متوجہ سخن او باشد“

مجدوم - این ہم نسبت باخلاق دارد و شخص باید در ہمہ حال چنین باشد *

” (۹) - در مجلس ملوک با کسی سرکوشی نکند سرکوبد الی آخر“ *

توزوم - این مطلب نسبت دارد بجاہت و عالم آزادی و بسیار مشکل است

بیان آن در البتہ در میان مردم ایشیا بسیار سخت و نازک است و اینکونہ مطالب - بطور اختصار

میکوئیم کہ درجہ اعلیٰ خلق و اصناف شریفہ کہ بحسب علم و دانش و خاندان و درجات و درجہ
 وغیرہ اصناف عالیہ خواندہ میشوند نزد تمام عقلا و تہذیب یافتگان جهان (دو) اینکہ بحسب علم و
 و مناصب یکے بالا دست و یکے زیر دست باشند (اینہارا اجازت ہست کہ در مجلس سلاطین ^{نشینند}
 و سخن گویند و مذبانہ و تقسیم و خندہ نمایند و باندہ و اگر متعدد باشند و ہر ویاسہ با ہم سخن گویند ہست
 یا نجوسے ہم مع قباحتے نداد و زیر اگر این شخص اس در مجلس سلاطین و ہر زبر کے صاحب
 و ندیم یا نینز کہ صاحب ندیم استند چون غلامان و عباد و جاگران اند +

(۱۶) - باید کہ چون سلطان از کسی دیگر سوال کند و سبقت نکند و جواب نہ دہد +

عیشم - این فعل داخل تہذیب الاطلاق است و در نزد ہر شخصے و در ہر محلے یکے

است + الغرض یعنی از این شرائط از این قبیل و عرفات اند و ما آہنارا را میکنیم و آن ہارا
 میگیریم کہ عرفان در آہنما است +

(۱۷) - اعتاد بر محنت و رضائے سلطان نکند و بہ بسیاری خدمت خود نیز و اتق نبود
 چہ غور جاہ خدمت را فراموشش میکرد و اند و دیگر آنکہ با سلطان اطہار نکند کہ مر از نزدیک تو
 حقیقت یا سابقہ خدمتی دارم اسے آفر +

بست و یکم - اگر چہ این مطلب را ما عرفات محقق بشماریم و اسے با چیز

در این باب بنویسیم +

و اما ہید انشی نویسنندگان را ظاہر عیاض ندان چہ و نویسنکان عالی مقدار را - ہر شخصے را
 از جاگران سلطان باید خدمتے باشند معین و خدمت اورا فرود سے یعنی مولیٰ جے باشند معین
 و اینہا ہمہ بر طبق ضابطہ و قانونستے مستحکم - و این جاگران بہ و قسم اند یعنی فاکلی اند یعنی تعلق
 بخدمت خاصہ سلطان دارند یا تعلق بحکومت ملک آہنارا کہ تعلق بخدمت خاصہ پادشاہ دارند
 مثل پیشخدمت و وزارت و امور و غیرہ باید پادشاہ از کسیہ بخود واجب و ہد و آہنما کہ
 تعلق بحکومت دارند باید واجب خود را از حکومت و ریاست گیرند + باقی ماند درجات و